

О.Р.Кісь*

ЖІНОЧА ІСТОРІЯ ЯК НАПРЯМОК ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: СТАНОВЛЕННЯ ФЕМІНІСТСЬКОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

У статті представлено критичний огляд теоретичних дебатів у середовищі західних істориків феміністичного спрямування протягом 1970-х – початку 1980-х рр. Авторка аналізує, які пізнавальні й політичні завдання ставила перед собою жіноча історія на першому етапі свого розвитку, висвітлює ті проблеми вивчення, які опинилися у центрі феміністської полеміки в даний період, а також розглядає дискусію про андроцентризм історичної науки, смисл поняття патріархату, особливості джерельної бази жіночої історії, концептуальні підходи до вивчення жіночого досвіду.

Попри те, що так звана «жіноча проблематика» посіла значне місце в історичних науках різних країн віддавна, власне жіноча історія як відносно самостійний напрямок досліджень виокремилася і почала здобувати визнання в академічному середовищі порівняно нещодавно, а саме – на початку 1970-х рр. До цього суттєво спричинилося піднесення жіночого руху («друга хвиля фемінізму») в Європі та США у другій половині 1960-х рр. Поштовхом стало усвідомлення того факту, що навіть попри здобуття жінками рівних із чоловіками політичних і громадянських прав, гендерні нерівності й дискримінація жінок у країнах Заходу залишалися повсюдними, набуваючи нових, прихованих форм. Легітимація цих нерівностей часто ґрунтувалася на панівних уявленнях про природні докорінні відмінності між людьми різної статі, що зумовлюють і «доцільність» розділення сфер та способів жіночої й чоловічої самореалізації та виправдовують існування гендерних ієрархій. Щоби підважити тезу про «одвічність» жіночої підлеглості чоловікові й, таким чином, поставити під сумнів її «довічність», необхідно було провести ґрунтовні історичні дослідження та виявити, коли, як і чому жінки стали «другою статтю».

Фактично від самого початку жіноча історія була не тільки науковим, але й політичним проектом: її завдання не зводилися лише до суто пізнавальних інтересів у певній тематичній царині; дослідниці-феміністки ставили собі за мету виявити витоки, простежити трансформації та проаналізувати різноманітні механізми і форми дискримінації жінок у різних культурно-історичних контекстах. Узагальнені результати таких студій мали б викрити сконструйованість і несправедливість існуючого гендерного ладу та здобути аргументи для усунення численних (часто невидимих) гендерних нерівностей. «Як науковці-феміністки, – писала згодом Джудіт Беннетт, – ми маємо подвійну мету: по-перше, викоринити всі форми мізоґіністської традиції в науці, і, по-друге, сприяти розумінню (та, відтак, остаточному викориненню) пригноблення жінок [...]. Встановивши природу і причини гноблення жінок у минулому, ми можемо безпосередньо посилити феміністські стратегії на майбутнє»¹. Таким чином, дослідниці-феміністки розглядали жіночу історію як засіб для подальших соціальних трансформацій – зміни суспільного статусу жінок.

* Кісь Оксана Романівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України (Львів), президент Української асоціації дослідників жіночої історії.
E-mail: kis@ucu.edu.ua

¹ Bennett J.M. Feminism and History // Gender and History. – 1989. – №1 (3). – P.256, 266.

«Невидимість жінок» в історії

Перше, на що звернули увагу історики-феміністки, це те, що існує величезний дисбаланс в історичних дослідженнях різних сфер життєдіяльності суспільства, із перевагою на користь саме царин, де тисячоліттями домінували винятково чоловіки. Саме вони посідали владу (політика), силу (військо), володіли ресурсами (майно) та визначали ідеологію (релігія). Фактично чоловіки приймали доленосні рішення на всіх рівнях – від сім'ї та сільської громади до міського магістрату, князівства чи імперії. І саме цю діяльність насамперед описували у своїх історичних хроніках літописці та історики. Таким чином, жінки не лише були усунуті від влади, сили, ресурсів та ідеологій, але і їхнє життя фактично минало непоміченим у царині нецікавого для істориків приватного простору. У велику історію ввійшли лише ті жінки, яким удалося успішно реалізувати себе у чоловічій сфері (княгиня Ольга, Жанна д'Арк та ін.).

Однією з піонерок жіночої історії вважають Герду Лернер. Її стаття «Нові підходи до вивчення жінок в американській історії», опублікована у «Журналі соціальної історії» восени 1969 р.², стала тим програмним текстом, де вперше у систематичний спосіб було викладено феміністські принципи історичного дослідження. Учена критикувала історичну науку насамперед за надмірну увагу до сфери політичної влади та недооцінку тих царин життєдіяльності, в яких традиційно переважали жінки. Приймаючи той факт, що чоловіки й жінки справді різні, авторка наголошувала: «Ролі жінок і чоловіків у суспільстві різні, але їх значення однаково важливе. Тому і їхні досягнення слід вимірювати різними мірками. Визначити і застосувати такі мірила складно доти, доки наші прогалини у знаннях про фактичні внески жінок не буде заповнено. І саме це слід зробити»³.

В іншій своїй статті – «Більшість віднаходить своє минуле», що й понині вважається класикою феміністського підходу в історії, – Г.Лернер розвиває бачення предмета та методології жіночої історії, указуючи на, здавалося б, цілком очевидний факт: «Жіночий досвід охоплює все, що належить до сфери людського; жінки поділяють – і завжди поділяли – світ нарівні з чоловіками у тому сенсі, що як мінімум половина досвіду людства належить жінкам». Продовжуючи ці міркування, вона визначає завдання жіночої історії: «Жінки завжди творили історію такою ж мірою, як і чоловіки, а не просто "робили свій внесок" у неї, але вони не знали, що вони створили та не мали інструментів для інтерпретації власного досвіду. Особливість нинішнього моменту полягає в тому, що жінки заявляють про свої повні права на власне минуле та виробляють засоби, щоб його інтерпретувати»⁴. Таким чином, Г.Лернер фактично визначила предметне поле жіночої історії – жіночий досвід у всіх без винятку сферах людської життєдіяльності.

Хоча вивчення різних аспектів жіночого повсякдення та досягнень віддавна були складовою історичних студій у різних країнах, статус таких досліджень в

² Lerner G. New approaches to the study of women in American History // Journal of Social History. – 1969. – №3 (1). – P.53–62.

³ Ibid. – P.62.

⁴ Lerner G. The majority finds its past // Current History. – 1976. – №70 (416). – P.231, 193.

історичних науках і спосіб, в який жіночий досвід було представлено у працях істориків, не задовольняв дослідниць феміністичного спрямування. Як слушно зауважила Г.Лернер, така «історія жінок має особливість, а саме – внутрішнє викривлення: вона потрапляє до нас, заломлена крізь призму чоловічого бачення, тобто крізь цінності, мірилом яких є чоловік. Усе, що нам відомо про минулий досвід жіноцтва, дійшло до нас через роздуми чоловіків; наше бачення та інтерпретації того, що ми знаємо про жінок, були сформовані чоловічою системою цінностей»⁵.

Саме під впливом феміністської критики науки прийшло усвідомлення того, що досі історію жінок розповідали чоловіки: «Офіційні літописці, маючи власний критерій відбору, формували первинні записи про те, що робили та говорили жінки. Цих чоловіків, цілком байдужих до приватного життя, цікавила винятково сфера громадська, де жінки не відігравали ніякої ролі [...]. Жінки найчастіше виявляються представлені кимось, їх описують, і значно рідше вони самі про себе розповідають»⁶.

У пізнішій праці, у 1990 р., Г.Лернер ставить питання гостріше: «Однією з фундаментальних помилок патріархальної думки було заявляти про універсальність досвіду малої елітної групи білих чоловіків привілейованих верств. Традиційні історики описували діяльність цієї групи та називали це історією людства. Вони включили всіх жінок у категорію «чоловіки» та проігнорували фактичні відмінності, що існують поміж людьми, стверджуючи, що мала група, діяльність якої вони описують, представляє нас усіх. Але так не є. Відкидаючи це андроцентричне викривлення минулого, ми відкриваємо новий шлях для інших підходів і викликів»⁷.

Проблема андроцентризму історичних наук

Фактично описана Г.Лернер проблема становила квінтесенцію першопочатків феміністської критики системної характеристики історичної науки – андроцентризму. Цим поняттям визначають такий спосіб мислення, у межах якого саме чоловіка розглядають як точку відліку та мірило культурних цінностей і норм⁸. Уперше цей термін використала ще на початку ХХ ст. Шарлота Перкінс Гілман, звернувши увагу на те, що європейську культуру створили чоловіки, і нині вона репрезентує їхній світогляд та віддає їм перевагу⁹. Андроцентричним є кожне твердження, яке характеризує будь-який аспект жіночого життя як відхилення від норми чи девіацію.

Іманентну європейській культурі тенденцію трактувати жінку як «іншого» відносно чоловіка-взірця підкреслювала Сімона де Бовуар, і саме ця теза стала

⁵ Ibid. – P.193.

⁶ Дюби Ж., Перро М. Рассказывая историю женщин // История женщин на Западе: В 5 т. / Под общ. ред. Ж.Дюби, М.Перро; пер. с англ. – Т.1. – Санкт-Петербург, 2005. – С.10–11.

⁷ Lerner G. Reconceptualizing differences among women // Journal of Women's History. – 1990. – №1 (3). – P.107.

⁸ Humm M. Słownik teorii feminizmu. – Warszawa, 1993. – S.20–21. Докл. про це див.: Кіс О. Андроцентричний дискурс в історичних науках // Філософсько-антропологічні студії 2001: Спецвипуск. – К., 2001. – С.43–58.

⁹ Gilman C.P. The Man-Made World; or, Our Androcentric Culture.– New York, 1914.

наскрізною ідеєю її фундаментальної праці «Друга стаття» (1949 р.). Утім, ті самі ідеї сформулювала двома десятиліттями раніше українська вчена, історик та антрополог Катерина Грушевська у своїй статті 1929 р.¹⁰ Вона гостро критикувала властиву тогочасним дослідженням тенденцію до зосередження уваги на «чоловічих» вимірах культури, указуючи на головну ваду гуманітарної науки, яка «намагається трактувати жінку поза культурним контекстом»¹¹. «Тому, що силою обставин докладніше було досліджено власне отсей "мужеський" світ – чоловічо-громадський аспект культури, – наголошувала К.Грушевська, – се справляє таке вражіння, ніби він і являється нормою, поруч якої жіночий [...] творить тільки різновидність, епізод, "фрагмент"»¹². Видатна вчена, чії наукові підходи випередили свій час, провістивши світові тенденції в розвитку жіночих студій, слушно наголошувала, що інтереси наукового пізнання вимагають висвітлення і чоловічої, і жіночої візії суспільства та культури, і саме це неодмінно сприятиме відтворенню більш цілісної картини історичного минулого. Однак її заклик надовго залишився без відгуку.

Андроцентризм має значний вплив на наукові теорії не лише через той факт, що університети й інші дослідницькі інституції століттями були та навіть зараз є здебільшого цариною чоловіків, але й в інший особливий спосіб – через вибір ділянок і сфер досліджень, стратегії, понятійного апарату, теоретичних підходів та методики проведення досліджень. Маргіналізація та знецінення так званої «жіночої тематики» в історичних студіях є прямим наслідком андроцентричного характеру цієї науки. Як писала свого часу Гізелла Бок, «традиційна історіографія не просто прогавила жінок у "всезагальній" чи "універсальній" історії – їх було виключено цілеспрямовано»¹³. Саме цей факт дозволив історикам-феміністкам говорити про «невидимість» жінок в історії як знанні про минуле.

Подібна невидимість була зумовлена вибірковістю історичного пізнання, де певні тематичні поля вважалися незначущими, невартими уваги дослідника. Думка, висловлена Гільдою Сміт, має слушність не тільки щодо знехтуваної істориками «жіночої тематики», але й у багатьох інших випадках, коли йдеться про конструювання минулого з позиції чи під впливом сучасних панівних ідеологій та політичних процесів. Учена писала: «Історія є вибірковим поглядом на минуле, рамки якого задані більше реаліями сьогодення, аніж суто розумінням минулого. Оскільки історики відчують зрушення у сучасних структурах влади, остільки вони – свідомо чи ні – змінюють свою думку про те, хто був важливим у минулому»¹⁴. Справді, читаючи історичні монографії та підручники з історії, ми змушені констатувати той факт, що вони докладно висвітлюють саме ті сфери людської діяльності, де переважали чоловіки: це історія силових протистоянь і дипломатичних стосунків, державотворення і

¹⁰ Грушевська К. Про дослідження статевих громад в первіснім суспільстві // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – Вип.1. – С.24–33.

¹¹ Там само. – С.26.

¹² Там само. – С.26–28.

¹³ Bock G. Women's history and gender history: aspects of an international debate // Gender and History. – 1989. – №1 (1). – P.7.

¹⁴ Smith H. Feminism and the Methodology of Women's History // Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays / Ed. B.A.Carroll. – Chicago, 1976. – P.368.

революцій, технічного прогресу та високого мистецтва, географічних відкриттів і колонізацій, тоді як сфери переважно жіночої самореалізації в них практично не представлено. Одна з найбільших теоретиків гендерних досліджень в історичних науках писала: «Історія розвитку людства була розказана головно через чоловічу участь: ідентифікація чоловіка з людством головним чином спричинилася до зникнення жінок із записів минулого [...]. Жінки забуті чи проігноровані, сховані від історії»¹⁵.

Головними борцями супроти засилля андроцентричного дискурсу в соціальних та гуманітарних науках стали дослідниці-феміністки. Ось як оцінила значення їхньої діяльності Елізабет Мінніх: «Те, що ми (феміністки – *О.К.*) робимо, можна порівняти зі справою Коперника, який спростував геоцентричність людського мислення, чи Дарвіна, котрий зруйнував нашу духоцентричність. Ми руйнуємо андроцентричність і це є зміна, що має справді фундаментальне значення»¹⁶. Підривний, революційний характер феміністського підходу в історичних дослідженнях підкреслювала й Г.Лернер: «Жіноча історія кидає виклик історичній науці, вимагаючи докорінного перегляду аксіом та методології традиційної історії. Вона підважує підставове припущення, що чоловік є мірилом всього значущого та що діяльність чоловіків є за визначенням важлива, тоді як жіноча – другорядна [...]. Нова історія має ґрунтуватися на усвідомленні, що жінки становлять половину людства і завжди були невід'ємними учасниками процесу творення історії»¹⁷.

У пошуках власного минулого: проблема джерельної бази

Боротьба з андроцентризмом підштовхнула феміністично налаштованих істориків до творення альтернативної – гіноцентричної – версії історії, так званої «her-story» – «її історії», на противагу тій «history» – «його історії», яку людство знало досі. Авторки-феміністки, які зосередилися на історії жінок, переслідували подвійну мету: повернути жінкам належне їм місце в історії, а також повернути жінкам власне жіночу історію¹⁸. Не знаючи досвіду своїх попередниць або маючи неповне чи спотворене уявлення про нього, жінки не можуть адекватно усвідомити й оцінити свій власний стан і вибудувати ефективні стратегії на майбутнє. Тож створення «жіночої генеалогії» стало одним із першочергових завдань істориків. Для цього, на їх думку, слід було насамперед зрівноважити існуючий дисбаланс у знаннях про минуле і лише потім робити спроби створення інтегральної історії людства, в якій фактор гендерної специфіки досвіду в усіх сферах життєяльності був би наскрізно врахований.

Першою працею, що гостро і відкрито поставила питання про те, щоб

¹⁵ *Scott J. W.* The Problem of Invisibility // *Retrieving Women's History: Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society* / Ed. S.J.Kleinberg. – UNESCO, 1992. – P.5–6.

¹⁶ *Minnich E. F.* Devastating conceptual error: how can we not be feminist scholars? // *Change*. – 1982. – №14 (3). – P.7.

¹⁷ *Lerner G.* The majority finds its past. – P.231.

¹⁸ *Kelly J.* The social relation of the sexes. Methodological implications of women's history // *Idem.* *Women, History and Theory: The Essays of Joan Kelly*. – Chicago, 1984. – P.1.

«зробити видимими» всіх невідомих досі статисток світової історії і надати голос усім безмовним досі свідкам та учасницям історичних подій, була книга за редакцією двох американських дослідниць – Ренати Брайденталь та Клаудії Кунз «Стаючи видимими: жінки в європейській історії» (1977 р.)¹⁹. Вона спричинила справжній бум, оскільки покликала до життя численні розвідки, засновані на аналізі архівів, документів, автобіографій, листів, щоденників окремих жінок і жіночих громад (монастирських і т.п.), що заклали підвалини «жіночої історії», розкриваючи становище жінок у різні епохи й у різних соціальних верствах.

На цьому етапі історики наштовхнулися на доволі серйозну перешкоду – практично повну відсутність повноцінної інформації про жінок у традиційних історичних джерелах. «Якщо історик шукатиме матеріалів про жінок у такий самий спосіб, як і про чоловіків, він, вірогідно, мало що знайде. Якщо жіноче існування було відокремлене, то й пошук матеріалів має відбуватися з усвідомленням цієї окремішності. Історичні матеріали зберігаються тоді, коли хтось зацікавлений їх зберігати. Щодо жінок, украй рідко суспільні інституції були зацікавлені у збереженні жіночих документів [...]. Слід також усвідомлювати, що зазвичай вважалося непристойним для жінок писати для широкого загалу, а навіть коли так, то підписувати власні праці»²⁰. Справді, навіть приватні родинні архіви (не кажучи вже про архіви інституційні) рідко містили якісь письмові свідчення про жінок – їх не вважали за потрібне зберігати. Дослідниці-феміністки не просто викривали та критикували обмеженість, андроцентричність джерельної бази, але й активно шукали альтернативні емпіричні матеріали, які б походили саме з тих сфер, де століттями реалізувала себе більшість жінок.

Щоправда, дуже швидко стало зрозуміло, що завдання реконструкції власне жіночої історії мало б бути лише першим (далеко не єдиним) кроком на шляху до зміни історичної парадигми. Ще в 1976 р. Джоан Келлі наголошувала: «Від самого початку жіноча історія визнавала, що так звана "компенсаторна" історія є недостатньою»²¹. Просте додавання жінок до існуючих історичних текстів не змінювало маргінального статусу жіночої історії як ділянки пізнання. Згодом, розмірковуючи над значенням згаданого збірника, Джоан Скотт писала: «Якщо підлеглість жінок – колись і тепер – бодай частково утримувалася завдяки їх невидимості, тоді їх визволення може здійснитися через їх оприявлення у нарративах про соціальну боротьбу та політичні досягнення [...]. Зробити жінок видимими – це не лише питання пошуку нових фактів, це питання запровадження нових інтерпретацій»²².

Ще у 1976 р. Гільда Сміт наголошувала: «Не слід переоцінити роль жіноцтва у загальному поступі людства [...]. Історичну термінологію слід переглянути з огляду на феміністське розуміння життя жінок. Поняття прогресу, цивілізації, навіть класу можуть відрізнятись від їх звичного вжитку, якщо на них подивитися з перспективи жіночої історії»²³.

¹⁹ *Becoming Visible: Women in European History* / Eds. R. Bridenthal, C. Koonz. – Boston, 1977.

²⁰ *Smith H. Feminism and the Methodology of Women's History.* – P.372.

²¹ *Kelly J. The social relation of the sexes.* – P.2.

²² *Scott J.W. Introduction // Feminism and History* / Ed. J.W.Scott. – New York, 2000. – P.2–3.

²³ *Smith H. Feminism and the Methodology of Women's History.* – P.383.

Чи «універсальна» історія?

У цьому контексті постало питання про інший вияв андроцентричного характеру історичної науки, а саме – про універсальність періодизації історії. Як переконливо показали у своїх численних дослідженнях історики-феміністки, через специфіку своїх гендерно обумовлених соціальних ролей і статусів, жінки досвідчили поворотні моменти всесвітньої історії, ключові політичні події та соціально-економічні перетворення у відмінний від чоловіків спосіб. Так, епоха Відродження, яку досі трактували як добу поступу культури та цивілізації, принесла європейським жінкам втрати економічних важелів, затворництво та полвання на відьом, а Французька революція насправді виключила жінок із числа тих, кого стосувалися «свобода, рівність і братерство». Ще в 1976 р. Дж.Келлі слушно зауважила: «Якою б не була оцінка того чи іншого історичного періоду, їх оцінювали з точки зору чоловіків», тоді як нерідко саме в періоди криз та занепаду жінки отримували додаткові можливості для самореалізації й розширення своїх прав²⁴. Таким чином, питання подолання андроцентризму в історичних студіях означало не лише прискіпливу увагу до жіночого досвіду в найрізноманітніших його проявах, але й висувало проблему *переоцінки* усталеного бачення різних періодів і подій світової історії.

Жінка чи жінки?

Ще однією проблемою традиційної історіографії історики-феміністки вважали тенденцію узагальнювати все розмаїття жіночого досвіду, зводячи його до однієї універсальної категорії «жінка». Чи не від самого початку систематичного дослідження жіночої історії стало очевидним, що досвід жінок не лише є відмінним від досвіду чоловіків, але й досвід жінок різних соціальних верств, вікових, етнічних, расових, професійних, освітніх та інших груп також може бути дуже різним. Ще в 1969 р. Г.Лернер наголошувала: «Категорія "жінка" є надто широка та розмита, щоб слугувати надійною точкою відліку [...]. Жінок складно концептуалізувати як групу, оскільки вони розпорошені серед населення»²⁵. Дослідниця звернула увагу на той факт, що статус жінок різних вікових груп, соціальних верств, сімейного стану тощо буде присутньо різним навіть в одному суспільстві певного періоду, тому варто мати на увазі різні категорії жінок і робити відповідні узагальнення з огляду на відмінності між ними.

Цю позицію поділяли й інші історики феміністського спрямування. Г.Бок цілком слушно вказувала: «Відмінність поміж жіночою та чоловічою історією не означає, що історія жінок була ідентичною для всіх жінок: не всі жінки мають однакову історію. Усвідомлення інакшості, відмінності, нерівності поміж чоловічою та жіночою історією слід доповнити усвідомленням інакшості, відмінностей та нерівностей поміж самими жінками [...]. Інакше кажучи, історію жінок можна досягнути лише у множині, а не в однині, однак це розмаїття існує в контексті цілісної історії жіночої статі»²⁶.

²⁴ Kelly J. The social relation of the sexes. – P.3; Smith H. Feminism and the Methodology of Women's History. – P.382.

²⁵ Lerner G. New approaches to the study of women... – P.60, 56.

²⁶ Bock G. Women's history and gender history... – P.8.

Увага до відмінностей поміж різними групами жінок дозволила історикам-феміністкам уникнути необґрунтованих і помилкових узагальнень через необґрунтовану екстраполяцію висновків окремих вузьких досліджень на ширше коло жінок. До цього важливого аспекту методології жіночої історії дослідниці раз по раз повертаються у своїх працях. Пізніше, у 1990 р. Г.Лернер укотре звернула увагу на цю проблему: «Щоразу, коли вивчаємо групу жінок, у минулому чи нині, мусимо брати до уваги не лише подібності, але й відмінності поміж ними [...]. Ніхто не має права заявляти про універсальність [певного досвіду], ґрунтуючись винятково на дослідженні однієї окремої групи [...]. Ми маємо викладати і те, що є спільно-наскрізним, і те, що є особливим у всьому розмаїтті, адже інакше ми викривляємо реальність»²⁷.

Натомість у працях багатьох традиційних істориків жіноцтво представлене так, ніби життя й доля усіх жінок однакові та зумовлені їх спільними вродженими характеристиками. Подібна генералізація створювала враження, що жінка є якоюсь позаісторичною сутністю, її буття залишається незмінним крізь епохи, країни та верстви, попри всі економічні, культурні чи політичні трансформації. У 1976 р. Шейла Йогансон писала: «Віддавна чоловіки неодноразово змінювали думку про те, ким і чим є "жінка". Залежно від автора, місця й часу, жінку проголошували засадничо непізнаваною або простачкою, жертвовною чи еґоїстичною, безсоромною чи сором'язливою, жорстокою чи люблячою, духовною чи меркантильною, дурною чи надто розумною, чуттєвою чи фригідною, більше або менше моральною, більше або менше естетичною, більше чи менше чуйною, легковажною чи серйозною і так далі. Попри труднощі трактування такої мінливої істоти, як героїня історичного наративу, одвічні узагальнення – за самою своєю природою – не мають історії, вони просто існують без змін. Хоча з часом, ретельно добираючи цитати звідусіль, можна створити ілюзію, що жінка завжди була однаковою (і тому не має історії), так само просто можна зібрати низку висловів видатних і не дуже людей, які доводять протилежне»²⁸.

Головна проблема подібних текстів про жінок полягає, на думку Г.Сміт, у тому, що вони пронизані моралізаторськими розмірковуваннями та оцінковими судженнями про те, якою має бути справжня жінка і яке належне їй місце у суспільстві²⁹. Подібні тексти складно назвати дослідженнями, оскільки їх завданням було не стільки пізнання особливостей життя жінок у різних культурах, епохах та верствах (цими відмінностями зазвичай нехтували), скільки утвердження і підтримання усталеного ґендерного ладу. Поза тим, навіть істориківі-початківцю має бути очевидно, що права та можливості жінок привілейованих суспільних верств суттєво різнилися від умов життя простолюду; що повсякденний досвід жінок різних станів та етнічних груп у середньовічному місті міг бути докорінно різним; а дружини радянських партфункціонерів вели спосіб життя, що був суттєво відмінний від буднів колгоспниць. Тож узагальнення на кшталт «середньовічна жінка», «радянська жінка» чи «українська жінка» не тільки не мають сенсу, але й можуть виявитися вкрай шкідливими, безпідставно

²⁷ Lerner G. Reconceptualizing differences among women. – P.107.

²⁸ Johanson S.R. "Herstory" as History: A New Field or Another Fad? // Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays. – Chicago, 1976. – P.402–403.

²⁹ Smith H. Feminism and the Methodology of Women's History. – P.375.

уніфікуючи та редукуючи історичний досвід жінок, ігноруючи суттєві відмінності у правах, можливостях, способах і сферах самореалізації, моделях поведінки, системі цінностей та життєвих стратегіях жінок різних епох, верств, культур і територій. Саме це мала на увазі Ш.Йогансон, коли писала: «Жінка як загальна назва хоч і зручна, але це пастка; як одиниця аналізу в історичному наративі вона недоречна і небезпечна [...]. У майбутніх спробах написання жіночої історії слід позбутися поняття “жінка”. Історики мають розглядати *жінок*, і що дуже важливо – цілком конкретні групи жінок»³⁰.

Дискусія про патріархат

Попри визнання значних і численних відмінностей та специфіки досвіду жінок різних культур, епох, верств, соціальних груп тощо, чи не всіх їх незмінно об'єднувала одна спільна риса: другорядність і підлеглість щодо чоловіків. Аналізуючи зміни і тяглість у становищі європейських жінок у приватній та публічній сферах, Дж.Беннетт дійшла висновку про, так би мовити, «відсутність поступу», таку собі «застиглість історії» для жінок. Підсумовуючи критичний огляд низки фундаментальних історичних досліджень про жіночу працю в різних країнах та різні епохи, вона писала: «Беручи до уваги незмінність низького статусу робітниць – у доіндустріальних та індустріальних умовах, у сільському і міському середовищі, на півдні та на півночі Європи – основним поясненням мусить бути риса, спільна для досвіду усіх цих жінок – патріархат. Підпорядковані на приватному рівні чоловікам, жінки працювали на користь домогосподарств, підконтрольних чоловікам. Підпорядковані в публічній сфері чоловікам, які контролювали політичні й економічні інституції, жінки працювали на умовах, визначених іншими. Наскрізність патріархату у приватному і в публічному житті жінок гарантувала, що поступ в одній сфері принесе втрати в іншій»³¹.

Запровадження поняття «патріархат» стало важливим інструментом критики дискримінації жінок як у суспільстві, так і в дослідженнях. Патріархат визначається як система влади та домінування чоловіків над жінками, що є – завдяки дії суспільних, політичних, економічних інституцій – джерелом гноблення жінок. Саме принцип ієрархії статей – наріжний камінь патріархату³². Феміністське прочитання терміна запропонувала Кейт Міллет у праці «Сексуальна політика» (1971 р.)³³. На перших етапах становлення жіночої історії поняття «патріархат» розуміли як універсальний принцип суспільного укладу, що дискримінує жінок. Деякі радикальні дослідниці-феміністки, як-от Мері Дейлі, навіть вважали патріархат панівною світовою релігією³⁴. Пояснюючи його механізм, Г.Лернер писала: «Система чоловічого панування

³⁰ Johanson S.R. "Herstory" as History... – P.402–403.

³¹ Bennett J.M. "History that stands still": women's work in the European past // Feminist Studies. – 1988. – №14 (2). – P.280.

³² Іващенко О. Гендерна наукова перспектива: від світогляду до політики // Соціологія: теорія методи, маркетинг. – 1998. – №6. – С.78.

³³ Міллет К. Сексуальна політика. – К., 1998.

³⁴ Daly M. The Church and the Second Sex. – London, 1968.

над ресурсами та жінками, яку називають патріархатом, для свого існування вимагає створення категорії “інакших”, “відмінних”. Такі групи, сформовані по-різному в різні епохи та в різних місцях, завжди визначаються як “відмінні” від гегемонної групи та оцінюються як неповноцінні. Ієрархія формується та підтримується саме на підставі припущення про неповноцінність групи “інакших”. Ієрархія інституціоналізується в державних структурах, законах, військовій справі, економіці, освіті, релігії, ідеології та в культурних продуктах, створених панівною групою»³⁵.

Зосередження уваги істориків-феміністок на патріархаті як системі гноблення жінок доволі швидко викликало критику з боку частини дослідниць, яка насамперед стосувалася позаісторичності цього поняття (припущення, що чоловіче домінування було сталим і незмінним) та його спрощеності (що не брало до уваги позитивних аспектів стосунків між чоловіками та жінками), через що жінки постають винятково як жертви³⁶. Дискусія, що розгорнулася навколо доцільності використання поняття патріархату в історичних дослідженнях, засвідчила значне зростання теоретико-методологічного рівня жіночої історії. Лінда Гордон, наприклад, наполягала, що метою феміністських студій в історії має бути «розвиток теоретичних рамок нашої науки, що долають дуалізм жертви/героїні, панування/спротиву та охоплюють найрізноманітніші прояви жіночого досвіду»³⁷.

Чи не найпалкішою захисницею доцільності застосування поняття патріархату у феміністських студіях історії була Дж.Беннетт. У своїй програмній статті «Фемінізм та історія» вона докладно обґрунтувала продуктивність цього поняття за умови його використання у ширшому сенсі. При цьому авторка відштовхувалася від визначення патріархату, яке запропонувала Адрієн Річ у своїй знаковій праці «Народжена жінкою» (1971 р.): «Патріархат – це сімейно-соціальна, ідеологічна, політична система, в якій чоловіки за допомогою сили і прямого тиску, або через ритуали, традиції, право, мову, звичаї, етикет, освіту та розподіл праці визначають, яку роль повинні чи не повинні виконувати жінки, причому жіноче повсюдно підпорядковане чоловічому»³⁸.

Полемізуючи з тими колегами, які готові відмовитися від доволі радикального терміна «патріархат» на користь більш поміркованих понять «чоловіче панування» чи «дискримінація жінок», дослідниця висуває п'ять аргументів на підтримку поняття. «По-перше, якщо йдеться про систему, в межах якої жінки постійно перебувають у невігідній позиції порівняно з чоловіками, то поняття патріархату є найбільш чітким і цільним на відміну від розмитих описових понять як-от, “чоловіче панування” тощо. По-друге, патріархат часто хибно трактують як позаісторичне поняття, яке наче натякає на незмінність, природність і невідворотність пригноблення жінок. Проте патріархат вочевидь існував у багатьох формах і різновидах, тож його історія є фактично історією багатьох різних

³⁵ Lerner G. Reconceptualizing differences among women. – P.111.

³⁶ Shoemaker R., Vincent M. Gender history: the evolution of a concept // Gender and History in Western Europe / Eds. R.Shoemaker, M.Vincent. – London, 1998. – P.3–4.

³⁷ Gordon L. What's new in women's history // Feminist Studies – Critical Studies / Ed. T. de Lauretis. – Madison, 1986. – P.25.

³⁸ Rich A. Of Woman Born. – London, 1976. – P.57.

патріархатів. Тому історики повинні історизувати та вивчати його різноманітні прояви. По-третє, патріархат було хибно трактовано як образливе чоловіконенависницьке слово, однак це поняття нічим не гірше за “чоловіче домінування” чи подібні до нього. Не слід також забувати про активну участь жінок у підтриманні й відтворенні системи патріархату (подвійні моральні стандарти, іншування, остракізм). По-четверте, патріархат відкидали ще й тому, що його застосування начебто штучно накидає сучасні феміністські схеми на розуміння минулого. Проте насправді всі історики намагаються зрозуміти минуле не лише у властивих відповідному часу поняттях, але й крізь призму сучасних теорій (як-от терміни “відродження” чи “капіталізм” використовуються до епох, які не знали таких понять). І по-п’яте, патріархат звинувачували як надто широке поняття, яке ігнорує численні відмінності в досвіді жінок різних епох, країн, релігій, рас, класів тощо. Та насправді патріархат наголошує на наскрізності й тривкості гноблення жінок, не заперечуючи відмінності, спричинені іншими системами гноблення, як-от: імперіалізм, расизм, феодалізм, капіталізм та ін. Патріархат є вдалим і необхідним поняттям для опису (багатоликої і різноманітної) системи, в якій вивищення чоловіків було встановлено та збережено»³⁹.

Загалом дослідники сходилися на думці, що «патріархат» як поняття дозволяє «зрозуміти, яким чином чоловіча влада змінювалася, а не зникала»⁴⁰. Тому завдання істориків-феміністок, на думку Дж.Беннет, є «чітким: нам належить історизувати патріархат не лише для того, щоб ідентифікувати його головні механізми (як особливі, так і всезагальні), але також щоб з’ясувати, яким чином йому вдалося вижити та потривати. Щойно дослідивши історичну дію патріархату, ми напишемо багато історій багатьох патріархатів – чи то власне багатьох проявів та систем, через які він розростався. Крім того, варто мати на увазі ще два аспекти: нам слід не лише простежити, як механізми певного різновиду патріархату змінилися у часі, але також – як оті механізми вплинули на різних жінок у різний спосіб»⁴¹.

Таким чином, розуміючи патріархат як базовий організаційний принцип формування та підтримання суспільних ієрархій, завдяки багатовимірній дії якого дискримінація жінок набуває найрізноманітніших форм (у тому числі – невидимих), ми повинні виявляти й досліджувати його джерела, механізми, прояви й наслідки в конкретних культурно-історичних та соціально-політичних контекстах, викриваючи витоки ґендерної нерівності та деконструювати їх.

Критика попередніх досліджень про жінок

Окрім згаданого вище андроцентризму, попередні дослідження про минуле жіноцтва хибували ще кількома серйозними вадами, що їх активно взялися критикувати історики феміністського спрямування. Першою проблемою було визнано схильність істориків репрезентувати досвід жінок у категоріях жертв, страждань і втрат. Ішлося про те, що розглядаючи життя жінок суто крізь призму

³⁹ *Bennett J.M. Feminism and History.* – P.260–262.

⁴⁰ *Shoemaker R., Vincent M. Gender history: the evolution of a concept.* – P.3–4.

⁴¹ *Bennett J.M. Feminism and History.* – P.266, 263–264.

їх безправності та залежності, дослідники часто не помічали чи недооцінювали активну (хоча й не завжди помітну на перший погляд) участь жінок у тих чи інших ситуаціях, їх здатність впливати на хід подій, забезпечувати власні потреби і реалізувати свої інтереси в несприятливих для себе обставинах.

Зосередження уваги винятково на різноманітних проявах та механізмах дискримінації жінок у минулому призводить до мимовільного конструювання образу жінки як одвічної безпорадної жертви історичних подій, а це автоматично виключає саму можливість визнання та вивчення різних проявів дієздатності жінок (англ. «women's agency»). Поза тим важливо пізнавати також і жіночі стратегії виживання та практики активного чи пасивного спротиву або пристосування до критичних обставин, навіть в умовах тотального обмеження прав та можливостей (як-от під час війн, масового голоду, актів геноциду, у концтаборах і в'язницях тощо). Однобічний погляд на жінок як пасивних об'єктів історії є й некоректним, і несправедливим.

Зрештою, важко не погодитися з Дж.Беннет, яка підкреслювала, що «це розділення поміж жінками як жертвами та жінками як дієвими суб'єктами є фальшивим: жінки завжди були одночасно і жертвами, і дієвими суб'єктами»⁴². На думку вченої, вибудовуючи штучну дихотомію між віктимізацією та дієздатністю історики часом впадають у крайнощі, ідеалізуючи або знецінюючи становище жінок певної епохи, культури чи верстви.

До всього іншого, як слушно підкреслювали дослідниці-феміністки, не слід забувати, що практично повсюдно і завжди жінки також були залучені у підтримання системи гендерних нерівностей, оскільки і самі засвоювали патріархатні ідеології та цінності, і передавали їх далі дітям. «Слід позбутися шаблону “пригнобленої групи” при обговоренні жіночої ролі в політичному житті нації, – закликала Г.Лернер. – Натомість варто відштовхуватися від того факту, що спільною рисою жіноцтва є те, що вони довше за всі інші групи були позбавлені політичної та економічної влади. Чи це означає, що вони не посідали жодної влади чи вони володіли іншою формою влади?»⁴³.

Критикуючи тематичні напрями та підходи, що домінували в попередніх дослідженнях «про жінок», Г.Лернер у програмній статті «Більшість віднаходить своє минуле»⁴⁴ наголосила на таких їх проблематичних аспектах:

1. Вивчення «історії видатних жінок», що полягає у відтворенні біографій визначних особистостей, чиї досягнення мали загальнонаціональне значення, хоч і важливе, але недостатнє; найчастіше воно стосується виняткових випадків особливої жіночої успішності, висвітлює діяльність представниць привілейованих суспільних верств і жодним чином не віддзеркалює досвіду ширших груп жіноцтва чи значення жіночих ролей у суспільстві загалом.

2. Вивчення «історії жіночих внесків та досягнень» у суспільно важливих сферах не може задовольнити потреби жіночої історії, оскільки в такій перспективі ролі жінок оцінюють в рамках, категоріях і за стандартами, що задані чоловічим дискурсом у відповідних (чоловічих) царинах, тоді як поза увагою залишаються сфери та види діяльності, в яких домінували власне жінки.

⁴² Bennett J.M. *Feminism and History*. – P.262.

⁴³ Lerner G. *New approaches to the study of women...* – P.60–61.

⁴⁴ Lerner G. *The majority finds its past*. – P.193–194.

3. Дослідження історії пригноблення та боротьби жінок за свої права також віддзеркалює лише досвід незначної частини жіноцтва, ігноруючи той факт, що більшість не тільки не усвідомлювала власної безправності й не чинила спротиву дискримінації, але й сама була залучена у творення ієрархічних систем та нерівностей.

Дослідниця пропонує натомість вивчати минуле жіноцтва з залученням двох основних концептів – жіночий досвід та автономія, де остання означає вивчення жінок у світі, заданому координатами жіночих цінностей і жіночої діяльності⁴⁵. Хоча саме поняття автономії не стало популярним серед дослідників, але такий підхід отримав підтримку у середовищі жіночої історії. Ключовим поняттям при цьому стала дієздатність (англ. «agency») – термін, який дозволяє розглядати жінок як активних, дієвих суб'єктів історичного процесу, агентів зміни, повноцінних учасниць історії. «Осердям цього підходу є виключне зосередження на жіночій дієздатності, на визначальній ролі, яку жінки відігравали в їх власній історії, та на рисах жіночого досвіду, які гостро докорінно відрізняють його від досвіду чоловічого», – писала Дж.Скотт⁴⁶. Учена переконана, що історикам необхідно «зробити жінок центром пізнання, суб'єктом історії, діючою особою наративу [...], завдання полягає в тому, щоб сконструювати жінок як історичних суб'єктів»⁴⁷.

Значення феміністського етапу жіночої історії

Відмежовуючись від попередніх досліджень про жінок (із властивими їм маскулінними стратегіями, що мали на меті не стільки пояснити, скільки обґрунтувати status quo), історики-феміністки винесли новітні жіночі студії, засновані на залученні жіночого життєвого досвіду в різних сферах соціальної та культурної дійсності, у центр наукового дослідження, що не лише змінило тип аргументації, а й внесло в неї інший пізнавальний інтерес⁴⁸. Прихильники цього напрямку наголошували, що завдяки новій перспективі, через безпосереднє вивчення особливих жіночих спільнот, досвіду, практик, цінностей, ідей та інтересів можна повернути жінкам те місце і вартість в історичному процесі, що їм належить⁴⁹.

Оцінюючи внесок істориків феміністичного спрямування у становлення жіночої історії як відносно самостійної ділянки історичного пізнання та розвитку теоретико-методологічної бази історичної науки, варто виділити низку різнопланових аспектів. По-перше, вони радикально розширили предметне поле історичних досліджень шляхом включення жіночого досвіду у всіх сферах життєдіяльності (тобто збагатили історичні науки тематично). По-друге, завдяки зусиллям істориків-феміністок було суттєво збільшено обсяг і глибину наукових

⁴⁵ Ibid. – P.195.

⁴⁶ Scott J.W. Women's History // Gender and the politics of history / Ed. J.W.Scott. – New York, 1999. – P.20.

⁴⁷ Ibid. – P.17.

⁴⁸ Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований // Пол. Гендер. Культура: Немецкие и русские исследования / Под. ред. Э.Шоре, К.Хайдер. – Москва, 1999. – С.27.

⁴⁹ Theories of Women's Studies / Ed. G.Bowles, R.Duelli Klein. – London; Boston, 1983.

знань про минуле жінок різних культур, епох, верств – жінок зробили видимими в історії людства (історична наука була збагачена кількісно). По-третє, саме феміністки підважили андроцентричний дискурс історичної науки, змусивши дослідників переоцінити ієрархію пізнавальних пріоритетів та критеріїв оцінки (історичне пізнання зазнало парадигматичних змін). По-четверте, саме феміністська жіноча історія утвердила жінок як рівноцінних і рівноправних суб'єктів історичного процесу та історієписання (змінено аксіологічні й епістемологічні засади історієписання). І нарешті, історики-феміністки проаналізували та викрили різноманітні прояви й механізми створення та підтримання ґендерних ієрархій/нерівностей (патріархату) і таким чином надали аргументи для соціальних змін (історичні знання набули нового політичного смислу).

Загалом феміністський етап розвитку жіночої історії мав вирішальне значення для формування ґендерної теорії та методології ґендерних досліджень у сучасних історичних науках. Теоретико-методологічні дебати у середовищі західних істориків-феміністок 1970-х і початку 1980-х рр. оминули вітчизняну історичну науку, тож більшість порушених ними питань усе ще очікують свого належного осмислення в Україні.

This article represents a critical overview of theoretical debates among the Western feminist historians during the 1970s – early 1980s. The author analyses cognitive and political goals of women's history at the initial stage of its development; the key issues of feminist debates of that time are also addressed. The article explores the discussion about androcentrism of historical sciences, the notion of patriarchy, peculiarities of source materials for studies in women's history, basic concepts of and approaches to research on women's past experiences.

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Commemorating the 650-th Anniversary of Battle of Synia Voda

MOTSIA O.P. Battle of Synia Voda and its Consequences in the Context of Medieval Europe History 4

KOZYR I.A. (Kirovohrad), CHORNYI O.V. (Kirovohrad). Localization of the Place of Battle of Synia Voda in 1362: in the Light of New Sources 11

KOTLIAR M.F. At the Beginning of Rus'. Around the Year 862 28

KOTENKO A.L. On the Question of Creation of the Ukrainian National Space in "Osnova" Journal . . . 42

KOLIADA I.A. The Censorship Policy of the Russian Autocracy in the "Ukrainian Question" (to the History of Relations Between M.Kotsiubyns'kyi and Censorship Bodies) . . . 58

MASHKIN O.M. P.A.Stolypin and Ukraine 73

PEREDERII I.H. Ukrainian Research Institute in Berlin and Viacheslav Lypyns'kyi (*Commemorating the 130-th Anniversary of His Birthday*) 98

YEFIMENKO H.H. Communism vs. Formation of Ukrainian Nation in Soviet Ukraine (1917–1938): Assistance, Overpowering or Forced Reconciliation? 114

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

YAS' O.V. Comparative-Historical Method in Research Practices of Mykhailo Drahomanov . . . 133

KIS' O.R. (L'viv). Women's History as a Research Field: Formation of the Feminist Methodology . . . 159

FYLYPCHUK O.M. (Chernivtsi). Rhōs in the "Life of St.George of Amastris" 173

TAIROVA-YAKOVLEVA T.G. (St.Petersburg, Russian Federation). Chronicle of Samiilo Velychko: on the Question of the New Academic Edition 190

BOOK REVIEW AND SURVEYS

Ostroh Academy in XVI–XVII: Encyclopedia (**P.P.Tolochko**) 199

Mazepiana: Bibliography Materials (1688–2009) (**M.F.Dmytriienko, Ya.O.Ishchenko**) . . . 203

Poland and Ukraine in the 30–40th of the XX: Unknown Documents from the Archives of Special Services. – Vol.8: The Great Terror: Polish Operation 1937–1938th / Wielki terror: Operacja polska 1937–1938: In 2 parts (**M.M.Kucherepa, Luts'k**) 208

Karl Heinz Roth, Jan-Peter Abraham. Reemtsma auf der Krim: Tabakproduktion und Zwangsarbeit unter deutschen Besatzungsherrschaft 1941–1944 (**M.H.Dubyk**) 211

A.Portnov. Historians Histories: Faces and Images of Ukrainian Historiography of XX (**V.P.Yaremchuk, Ostroh**) 213

The State-Formation and Civilizational Achievements of the Ukrainian Nation: National and Historical Memory: Coll. Sciences Works. – Issue 1 (**O.P.Reient, Kyiv; P.V.Dobrov, Donets'k**) . . . 218

CHRONICLES

TEL'VAK V.V. (Drohobych), PEDYCH V.P. (Ivano-Frankivs'k), LAZURKO L.M. (Drohobych). XI International Scientific Conference "Kraków – L'viv: Books, Periodicals, Libraries of XIX and XX" . . . 222

SHEVCHENKO V.V. V International Scientific Seminar School "History of Trade, Taxes and Duties" . . . 226

ANNIVERSARIES

KORNIICHUK L.V. (Ostroh), KUCHERUK O.S. (Kyiv). Commemorating the 90th Anniversary of Academician Arkady Joukovsky 228

ATAMANENKO A.YE. (Ostroh), KHELENIUK A.A. (Ostroh). Commemorating the 80th Anniversary of Professor Lubomyr Roman Wynar 231

SHAPOVAL YU.I. Commemorating the 75th Anniversary of Doctor of History, Professor S.V.Kul'chyts'kyi 234

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 236